

TERMÉSZETVÉDELMI KEZELÉST MEGALAPOZÓ TÖRTÉNETI VIZSGÁLATOK A VISZLÓI FÁS LEGELŐN

KARDOS ZSOLT¹, S.-FALUSI ESZTER^{2*}, PENKSZA KÁROLY², SALÁTA DÉNES¹

¹Szent István Egyetem, Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar, Természetvédelmi és Tájgazdálkodási Intézet, Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék

²Szent István Egyetem, Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar, Növényteni és Ökofiziológiai Intézet, Növényteni Tanszék

*e-mail: Falusi.Eszter@mkk.szie.hu

Absztrakt

Hazánk potenciálisan erdőborítású területein a fás legelők féltermészetes, emberi hatásra kialakult élőhelyek, amelyek a gazdálkodás megváltozásának és felhagyásuk következtében eltűnő területhasználatok, mindazonáltal természeti és kulturális örökségünk részei. Munkánk célja a korábban legeltetett, ma kaszálással fenntartott viszlói fás legelő (Északi-középhegység) használatában bekövetkezett változások vizsgálata. Munkánk során irodalmi forrásokat, a főbb történeti térképeket, archív légifotókat és recens satellitfelvételeket, területhasználati-természetvédelmi adatokat vetettük össze. Szóbeli közlésekkel kiegészítve rekonstruáltuk a fás legelő és a hozzá szervesen kapcsolódó település történetét és jelenkori állapotát. Eredményeink alapján elmondható, hogy a viszlói fás legelő jelentős értéket képvisel, évszázadok óta nagy szerepet játszik a falu és lakosainak életében. A források alapján az 1960-as évektől tapasztalhatóak kezdeti jelei a terület használatában beállt változásoknak, majd a terület gondozásának fokozatos elmaradása következtében napjainkra a szukcessziós folyamat egy előrehaladottabb állapota alakult ki. A településen évszázados hagyománya van a rideg állattartásnak, pásztorkodásnak, amelynek felélesztésével, illetve jelenlegi viszonyokhoz történő újragondolásával, megvalósítható lenne a terület megóvása, sőt optimális esetben gazdasági és társadalmi szempontból is fenntartható természetvédelmi célú kezelés valósulhatna meg.

Bevezetés

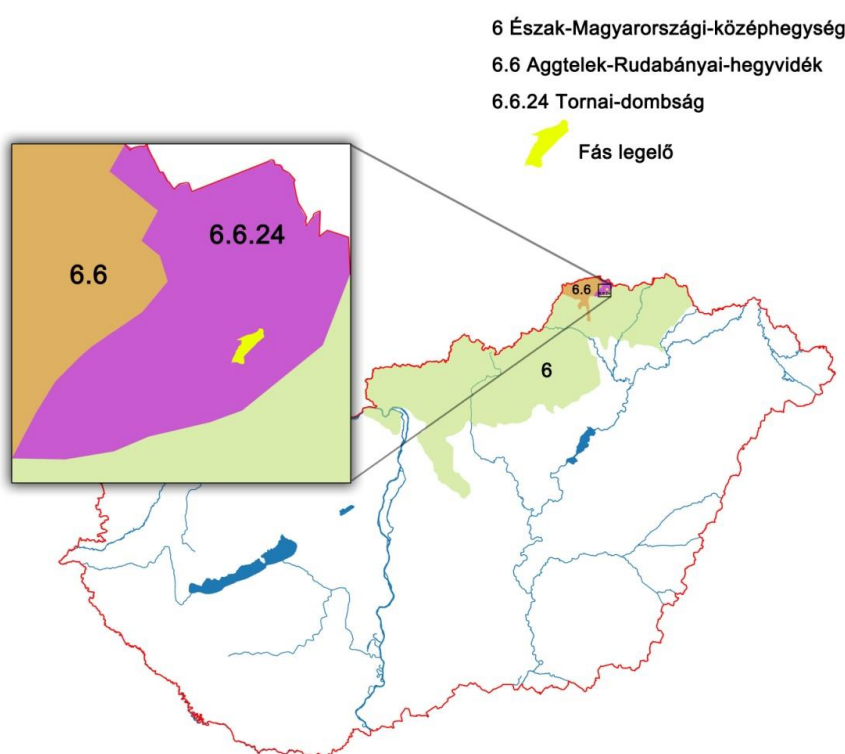
Az egykoron természettel harmonikusan együtt élő ember jelenléte révén létrejött kultúrtájak és művelési, tájhasználati módok, melyek ezeket fenntartották, az elmúlt két évszázad alatt a társadalomban és a mezőgazdaságban végbemenő változásoknak köszönhetően feledésbe merülnek/merültek. A népesség növekedése, az ipar, az

infrastruktúra fejlődése, a gazdaság globalizációja csak néhány összetevője a mezőgazdaság intenzifikálódását, az élővilág degradálódását előidéző tényezőknek. Az intenzív mezőgazdasági rendszereknek igen jelentős hatása van a talajokra, a felszíni és felszín alatti vizek minőségére, mennyiségére, a biodiverzításra és a tájképi értékekre. Ezeknek a természetre és általa az emberre gyakorolt közvetett és közvetlen negatív hatások következményeként mindinkább nagyobb szükség lenne fenntartható mezőgazdasági földhasználatra, ésszerű területhasználati rendszerekre (Ángyán et al. 2003).

Mintaterület

A vizsgált terület természetföldrajzi szempontból az Észak-magyarországi-középhegység nagytáj, Aggtelek–Rudabányai-hegyvidék középtáj, Tornai-dombság kistájához tartozik [1. ábra, Marosi és Somogyi (1990)], melynek központi részén helyezkedik el, 210 és 260 m közötti tszf. magasságon, északi-északnyugati kitérítéssel. Területe megközelítőleg 63 ha.

1. ábra: A vizsgált terület elhelyezkedése. Készült Marosi és Somogyi (1990) és az OTAB adatbázis alapján QGIS 2.14.0 'Essen' programmal

A fás legelő északi részén folyik keresztül a Viszlói-patak egyik ága, melynek köszönhetően megfelelő vízellátottságú. A Természetvédelmi Információs Rendszer alapján a terület nem áll természetvédelmi oltalom alatt, nem Natura 2000 terület, továbbá nem érintett egyik nemzetközi egyezmény által sem. A forrás adatai közül kiemelendő, hogy a fás legelő a Nemzeti Ökológiai Hálózat Része. Mindazonáltal e térség jelentős természeti és tájképi értékkel rendelkezik, így 2002-ben a kísérleti jelleggel indult Érzékeny Természeti Területek (ÉTT) – 2009-től Magas Természeti Értékű Területek (MTÉT) – program mintaterülete.

Módszerek

A védett természeti területek fenntartható térhasználatának kialakítása során a jelenlegi állapotok és adottságok tanulmányozása mellett nagy hangsúlyt kell fektetnünk a helyi szintű hagyományos gazdálkodási módok vizsgálatára. Az elmúlt idők tájhasználati formái magyarázatot adhatnak egyes táji sérülések létrejöttére, illetve jellegzetes, értékes táji elemek keletkezésére, fennmaradásuk körülményeire. E tájelemek és gazdálkodási formák gyakran az eltérő tájhasználati módok változásának, illetve állandóságának köszönhetően jöttek létre, maradhattak fenn. Ezen okokból kifolyólag fontos, hogy tisztában legyünk a táj kultúrtörténeti hagyományaival, jellegzetes tájgazdálkodási formáival. Sajátos fejlődési folyamatainak és e folyamatok jellegének kutatása és értelmezése, továbbá ezen összetevők környezetre és természetre kifejtett hatásainak vizsgálata elengedhetetlen a tervezési folyamatban (Arndtné Lőrinczi 2010). Egy adott időszak állapotának legkézenfekvőbb és nagy általánosságban leginkább hitelesnek tekinthető forrásai a történelmi térképek, amelyekkel a táj változásainak mértéke és jellege is nyomon követhető (Csemez 1996).

A viszlói fás legelő területhasználatának vizsgálatát történeti és recens térképek, az Első katonai felméréshez készült országleírás, archív légifelvételek és recens szatellitfelvételek segítségével készítettük. A főbb vizuális forrásokat QGIS 2.14 'Essen' térinformatikai program használatával vetettük össze, az így nyert információk különböző irodalmi források információival egészítettük ki.

Eredmények

Az Első katonai felmérés (1782-1785) (2. ábra) idetartozó térképszelvénye nem tartalmaz konkrét információkat a fás legelőre vonatkozóan, azonban a térképezés során készített országleírásokban a következő olvasható: „*Der Wald gegen Pamlin ist hochstämmig, bestehet aus Eichen*”, tehát a Pamlénny felé eső (irányban megfelel) erdő magastörzsű és tölgyekből áll. Tehát a habitus hasonlíthatott a terület XX. század második felére jellemző képére.

2. ábra: A vizsgált terület 1784-ben. HM-HIM TT Első katonai felmérés XXI/9. szelvény, eredeti MA 1:28800, digitális kiadás Arcanum 2004

Ezen információon felül a történelmi forrásokban találhatunk utalásokat a tágabb környezetre. Az Első katonai felmérés és az írott források együttes értelmezésével pontosabb képet kaphatunk a tájegység XVIII. századi tájhasználatáról:

Bél Mátyás 1735 végéig elkészült Torna vármegye leírása című művében írja: „*A mi kicsiny vármegyénk aligha bővelkedik jobban bármilyen más dologban, mint a takarmányban. Mert bizony nem csupán az alacsony fekvésű és sík helyeken vannak kaszálórétjei, hanem szerte a hegyek meredek oldalain és kopasz csúcsain is; de az erdők sem szűkölködnek legelőben, főképpen azok nem, amelyek ritkásan vannak benőve tölgyfával és bükkfával. Nem hiányoznak tehát a helyek, ahová ki lehet hajtani a gulyákat és a nyájakat.*” (Rémiás 2002).

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés (1767-1774), kilenc kérdőpontos vizsgálatának negyedik kérdőpontjában a falvaknak nyilatkozniuk kellett a település gazdálkodását befolyásoló természeti adottságokról, haszonvételeiről és káiról (Horváth 2001). Az úrbérrendezés Borsod vármegyében készített, Viszlóra vonatkozó része további információval szolgál a település határhasználatáról:

„*IV. Vagyon ugyan határunknak is legelő mezeje, de mint hogy egy urasság alatt levő Szent Jakab és Debréte helység béli lakosoknak marhái is határunkban, valamint mink az övében marháinknak inkább meg maradásokra az méltóságos urasságtul határunk szomszédságában lévő Köbli nevű pusztát tizen öt forintokon, kivált az ott levő kaszállóért arendáillyuk, marháink is azért ott legelnek. Épületre való fánk is, dőllött tűzi fánk is vagyon elégedendő. Káros fogatkozássink azok, hogy szántó földeink kevés, felettébb soványok és vad vizessek lévén, minden esztendőben trágyázni kelletik. Szőlő hegyünk, malmunk határunkban nincsen. Rétyeink igen kevessek, azt is az zápor essőktől meg nyomni szokott víz gyakran ell horgya. Közel hozzánk várasok nincsenek, a honnat kézi munkával vagy egyébbb képen pénzt kereshetnénk magunknak.*” (Csorba 1991).

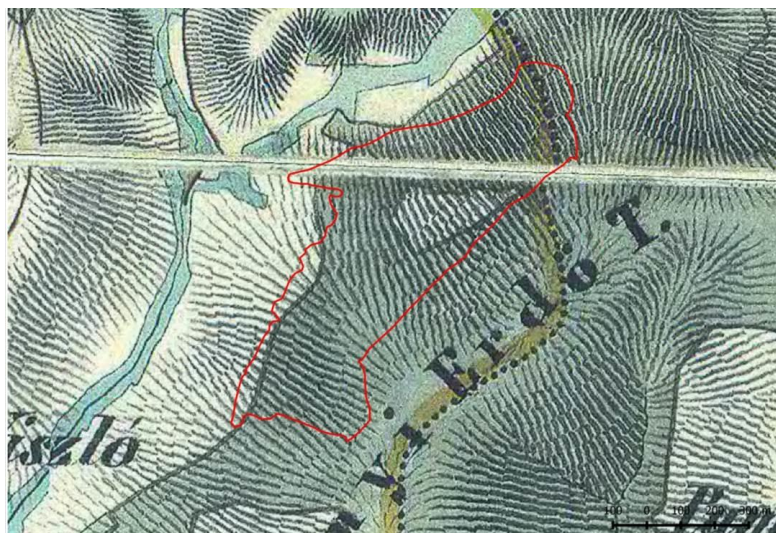
A térképek és írásos források alapján az elsődleges területhasználati mód ebben az időben a rét- és legelőgazdálkodás, valamint a jelentős arányú erdőterületekből adódóan az erdei haszonvételek gyakorlása, így erdei legeltetés, mészégetés, faizás stb. volt.

A Második katonai felmérés (3. ábra) és a hozzá tartozó jelkulcs alapján a fás legelő területét erdő borította – itt kell megjegyezni, hogy az egykori erdők képe alapvetően más lehetett, mint ami erdőkép ma bennünk él; erről az Első katonai felméréshez készült országleírás is tanúskodik, így nem zárható ki, mitöbb valószínűsíthető, hogy a terület használatához a legeltetés hozzá tartozhatott.

Konkréten a vizsgált terület használatára, itt sem találunk értékelhető információt, de Pesty Frigyes 1864-es Borsod vármegye leírásában találunk e korból származó adatokat a település környezetére. Művében utal a táj jellegére: „*A határ fekvése Halmos 's völgyes.*”

Majd felsorolja e földeken termesztett növényeket: „*e határban terem, búza, gabona, zab, lencse, krumpli, kukoricza, és kender, csak árpa nem, mert sokszor még az elvetett magot sem adja meg, Továbbá az erdő közt Nagy és Kis Köbli nevű rétek, melyeken a száraz esztendőben széna nem terem meg ellenben az esős időben részint be isszapoiya, vagyha levan kaszálva elhordja a viz.*”, és utal az erdők minőségére is: „*Erdejében alkalmas idő járás mellet sok makk és gubits terem.*” (Veres 1988).

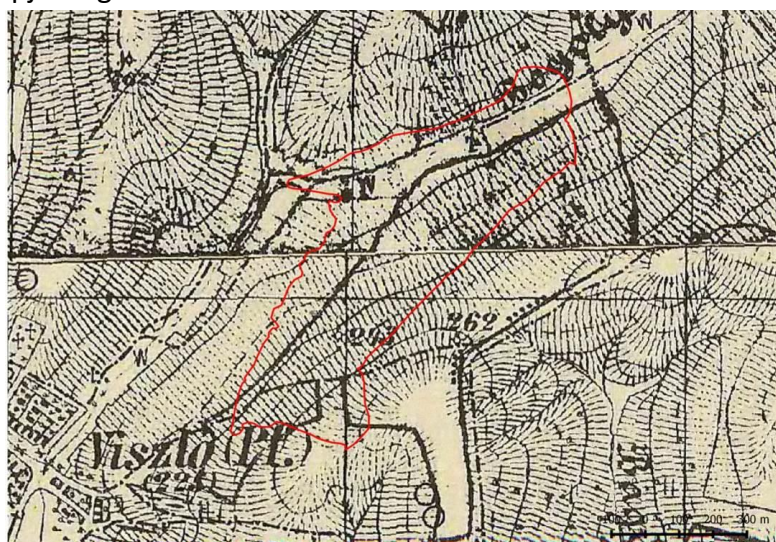

3. ábra: A vizsgált terület 1853-ban HM-HIM TT Második katonai felmérés, XXXIX/40-41. szelvények, eredeti MA 1:28800, digitális kiadás Tímár et al. 2006

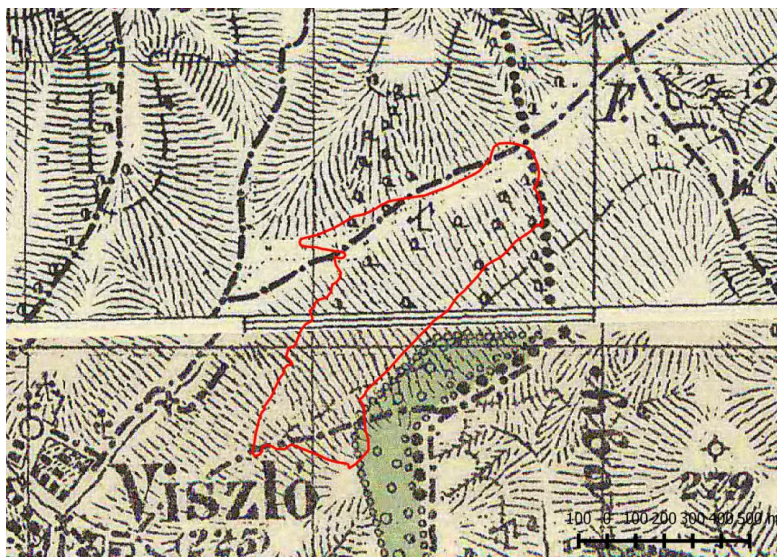
Az 1735-1869-es időszak között rendelkezésre álló térképek és írott források alapján nem következett be jelentős változás a kutatott terület tájhasználatában. Továbbra is a rét- és legelőgazdálkodás, valamint az erdei haszonvételek voltak a lakosság fő megélhetési forrása.

A Harmadik katonai felmérés (1869-1887) (4. ábra) idején, majd a XX. század első felében (5. ábra) sem változott számottevően Viszló község mezőgazdálkodása, melyben három tényező játszott szerepet (Csorba 1991, Veres 1988): a település szántóföldjeinek termőképessége igen alacsony, értéke 5 aranykorona alatti; éghajlata egyes termesztett növények számára kedvezőtlen; a település távol fekszik a városoktól, vasúthálózattól (Kisida 1988). E főbb tényezők összhatása határozta meg a település mezőgazdálkodását és tájhasználatát napjainkig.

4. ábra: A vizsgált terület a Harmadik katonai felmérésen. HM-HIM TT, 4566/3, 4666/1 (1875, 1883-1884) szelvények, eredeti MA 1:25000, digitális kiadás Biszak et al. 2007

5. ábra: A vizsgált terület 1940-1944-ben. HM-HIM TT, Topográfiai Térképek a II. VH időszakából, 4566/NY, 4666/NY szelvények, eredeti MA 1:50000, digitális kiadás Tímár et al. 2008

Az 1952-es és 1962-es légifotók között (6-7. ábra) számottevő változás nem figyelhető meg, ami a nagyszámú és stabil állatlétszámnak köszönhető – mintegy 200 szarvasmarhát legeltettek a falu határában (Szabados Attila és Szabados János szóbeli közlése).

A vizsgált terület északi részén megfigyelhető, az alacsonyabban fekvő nedvesebb terület hagyományos, háztáji szántóföldi műveléssel való hasznosítása, amire a táblák különböző méretéből és „színéből” következtethetünk. A fás legelő gondozott, cserjéktől mentes volt – a szántó területek perem részei kivételével. Jól elkülöníthetőek böhöncsei (idős fái), eloszlásuk egyenletes. A terület egyértelműen körülhatárolható, északi, nyugati és déli irányokból szántóterületek, keleti irányból erdő határolta.

6. ábra: A vizsgált terület 1952-ben. HM-HIM TT Archív Légifotók, M-34-126-D-b

A sok helyen megfigyelhető, párban álló böhöncök a fás legelő hajdani tudatos alakításának jelei, melyet Szabados János is megerősített. Elmondása szerint a területen

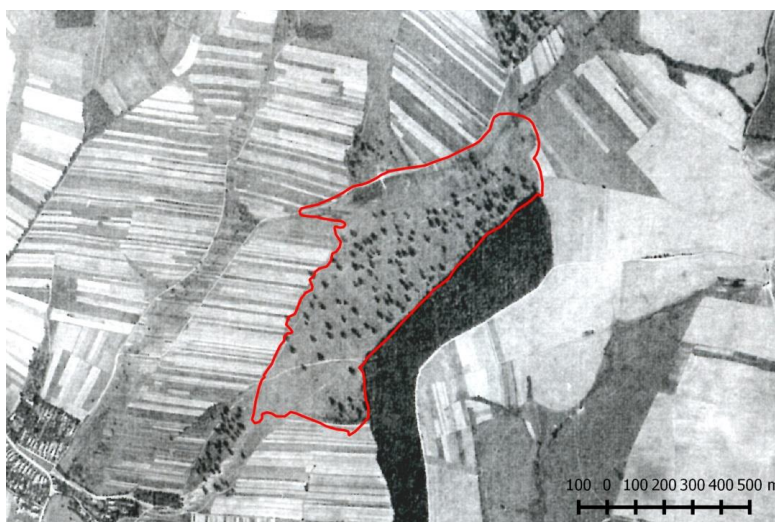

gyakori volt a villámcsapás, ezért a fákat párosával hagyták meg. A területen 2015-ös és 2016-os terepi adatgyűjtés alkalmával is találtunk villámcsapás következtében kiégett fákat.

7. ábra: A vizsgált terület az 1962-ben. FÖMI DLA, 1962_0911_7486 légifelvétel

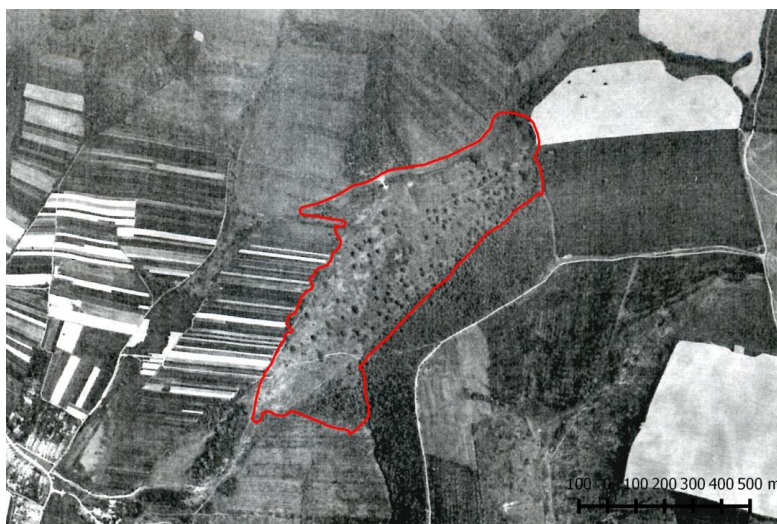
Az soron következő, 1971-es légifelvételen (8. ábra) legszembetűnőbb változások az északi részen lévő háztáji szántók felhagyása és cserjésedése, amely utóbbi folyamat a terület déli szegletében is megfigyelhető, valamint a böhöncök számának csökkenése.

8. ábra: A vizsgált terület az 1971. HM-HIM TT Archív Légifotók, M-34-126-D-b

A cserjésedés folyamata, a hagyásfák ritkulása az 1988-as légifotón még szembetűnőbb és az egész területen észlelhető (9. ábra). A fás legelő további szakszerűtlen kezelésére utal a terület nem egyenletes legeltetése, túllegeltetése, ami a délnyugati részen megnövekedett világos foltok arányából jól kiolvasható, valamint a növényzet nem egyenletes kezelése, kezeletlensége. Jól látszik a jószágok hajtási útvonala, amely a településhez közelebb eső délnyugati, és az északi részen található gémeskút közötti területre korlátozódik.

9. ábra: A vizsgált terület az 1988-ban. HM-HIM TT Archív Légifotók, M-34-126-D-b

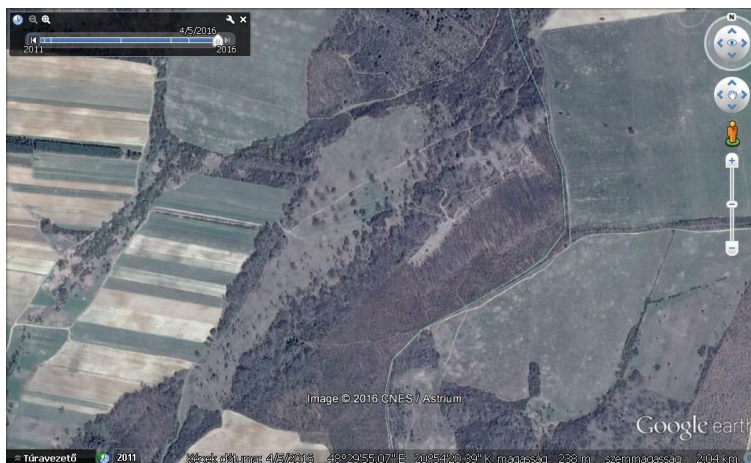
A 2013-as műholdfelvétel (10. ábra) és az 1971-es légifotó (8. ábra) alapján elmondható, hogy a terület gondozásának fokozatos elmaradása következtében megindult a szukcessziós folyamat, melynek korai fázisa az 1971-es légifotón már látható, állapota az 1988-as felvételen érzékelhetően előrehaladottabb (9. ábra).

10. ábra: A vizsgált terület az 2013-ban készült műholdfelvételen. Forrás: Google Earth

A jelenlegi műholdfelvételen jól elkülöníthetők a terület különböző szukcessziós stádiumban lévő részei (11. ábra). Az északi részen a friss vágástér és a fakitermelés munkagépei által hagyott nyomok élesen kirajzolódnak a vegetációban, utóbbiak utat nyitottak a gyomok terjedésének. A terület legeltetése az elmúlt évtized derekán megszűnt, de a földalapú támogatások igénybevétele miatt tisztító kaszálást végeznek a területen, melynek köszönhetően a spontán beerdősülés lassítható. A fák utánpótlásáról meghagyással gondoskodnak szórványosan, de a böhöncök száma az évtizedek folyamán így is jelentős mértékben csökkent.

11. ábra: A vizsgált terület a Google Earth gyűjteményében található legújabb műholdfelvételen, forrás: Google Earth)

Összegzés

A felhasznált vizuális források alapján a vizsgált terület tájhasználatában és habitusában nem következett be jelentős változás – eltekintve a terület északkeleti részétől, ahol korábban kisparcellás szántóföldi művelést folytattak –, azonban a gazdasági, politikai és társadalmi átalakulás itt is látható nyomokat hagyott. 1962-ben már észlelhetők a terület elhanyagoltságának kezdeti jelei, majd évtizedek során a terület gondozásának fokozatos elmaradása következtében napjainkra a szukcessziós folyamat egy előrehaladottabb állapota figyelhető meg. A történeti források feldolgozásának eredményei tükrében megállapítható, hogy a településen évszázados hagyománya van a rideg állattartásnak, pásztorkodásnak (Kisida 1988), melynek felélesztésével, illetve jelenlegi viszonyokhoz történő újragondolásával, megvalósítható lenne a terület megóvása, amely optimális esetben gazdasági és társadalmi szempontból is fenntartható természetvédelem megvalósulását segíthetné elő. A fás legelők egykor jelentős kiterjedésükhöz képest (Haraszthy et al. 1997), napjainkra töredékére zsugorodtak. Az ezen mezőgazdasági területeken kialakuló gazdálkodás alkalmazkodott az adott táj vagy élőhely ökológiai sajátosságaihoz, annak ellenére, hogy jelentős változásokat is hozott az alapvetően erdő potenciális vegetációjú területekre. Az agrotechnológia fejlődésével, a termelés egyre intenzívebbé válásával, a társadalmi elvárások átalakulásával a fás legelőkhöz kötődő életforma és gazdálkodási hagyományok feledésbe merültek. A még fennmaradt területek kis kiterjedésük ellenére nagy szerepet játszanak a biológiai sokféleség megőrzésében, továbbá jelentős potenciállal rendelkezhetnek a helybeni megélhetés segítésében, a vidék újraélesztésében. Bár megmentésükkel kapcsolatban a huszonnegyedik órában vagyunk, értékei alapján a viszlói fás legelő feltétlenül megőrzendő a jelen és utókor számára.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozunk Szabados Attilának és édesapjának, Szabados Jánosnak a területről közölt nélkülözhetetlen információkért, valamint Izsó Ádámnak a tájegységről nyújtott információkért.

Irodalomjegyzék

- Arndtné Lőrinczi R. (2010). Biotóp-hálózat tervezés. Jegyzet, SZIE, Gödöllő, 135 p.
- Ángyán J., Tardy J., Vajnáné Madarassy A. (2003). Védett és érzékeny természeti területek mezőgazdálkodásának alapjai. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 625 p.
- Arcanum (2004). Első Katonai Felmérés. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, DVD-ROM.
- Biszak S., Tímár G., Molnár G., Jankó A. (2007). A Harmadik Katonai Felmérés – A Habsburg Birodalom digitalizált térképei. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, DVD-ROM
- Csemez A. (1996). Tájtervezés – tájrendezés. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 296 p.
- Csorba Cs. (szerk.) (1991). A mária terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai borsod vármegye 1770. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 284 p.
- Haraszthy L., Márkus F., Bank L. (1997). A fás legelők természetvédelme. Budapest, WWF füzetek 12, 22 p.
- Horváth Z. (2001). A Mária Terézia-féle úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala vármegye három járásában. PhD-értekezés tézisei, Miskolci Egyetem, Miskolc, 13 p.
- Kisida E. (1988). Viszló község állattartása a XX. század elején. Honismeret, XVI. Évfolyam(1988/6): 59–62.
- Marosi S., Somogyi S. (szerk.) (1990). Magyarország kistájainak katasztere. MTA FKI, Budapest, 1024 p.
- Rémiás T. (szerk.) (2002). Torna vármegye és társadalma 18-19. századi források tükrében. Herman Ottó Múzeum, Bódvaszilas–Miskolc, 433p.
- Tímár G., Molnár G., Székely B., Biszak S., Jankó A. (2008). Magyarország topográfiai térképei a Második Világháború időszakából. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, DVD-ROM.
- Tímár G., Molnár G., Székely B., Biszak S., Varga J., Jankó A. (2006). A második katonai felmérés térképszelvényei és azok georeferált változata. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, DVD-ROM.
- Veres L. (szerk.) (1988). Pesty Frigyes Borsod vármegye leírása 1864-ben. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 376 p.

